

Н.М. РАДЧЕНКО

**«ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»
ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ
(1850 – 1881 рр.)**

Проаналізовано інформаційний потенціал законодавчих актів Другого зібрання «Повного зібрання законів Російської імперії» для дослідження історії розвитку банківських установ, товариств взаємного кредиту, ощадно-позичкових кас, ломбардів України 1850 – 1881 р.

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система, ощадні каси.

Помітне місце у системі джерел із вивчення історії розвитку кредитної системи України 2-ї половини ХІХ – початку ХХ ст. займають законодавчі акти. Законодавство в усі часи – прекрасний матеріал для вивчення практично будь-якої сфери життєдіяльності суспільства та держави. Аналіз, співставлення законів між собою, їх порівняння з іншими джерелами інформації та різними подіями дозволяють детально вивчити історію становлення перших банків, товариств взаємного кредиту, ломбардів, ощадно-позичкових кас на території України. Умови розвитку кредитних закладів України 1850-1917 рр. у правовому полі Російської імперії можна дослідити завдяки законодавчим актам зібраним у «Повному зібранні законів Російської імперії». Отже, метою даного дослідження є аналіз інформаційного потенціалу законодавчих актів Другого зібрання «Повного зібрання законів Російської імперії» (1825-1881 рр.), починаючи з 1850 р., що обумовлено нижньою хронологічною межею нашого дослідження, при висвітленні історії кредитних установ України. Слід сказати, що серед наважливіших джерел вказують «Повне зібрання законів Російської імперії» у своїх дисертаційних дослідженнях В.І. Марочко [1], В.М. Власенко [2], О.М. Краснікова [3], І.Е. Новікова [4], В.Д. Терещенко [5], М.Г. Казьмирчук [6] та інші.

У 1826 р. за указом Миколи I Друге відділення Власне його Імператорської Величності канцелярії розпочало роботу зі створення Зводу законів Російської імперії. Було видано 45 томів першого «Повного зібрання законів Російської імперії», що включали законодавчі акти від «Соборного уложения» до початку правління Миколи I (період 1649-1824 рр.). Зібрання законів було побудовано за хронологічним принципом. Друге зібрання охоплювало час правління Миколи I та Олександра II (1825-1881 рр.). У 1882 р. Друге відділення скасували, а діяльність із кодифікації законів покладено було на Державну Раду, при якій було створено кодифікаційний відділ, скасований у свою чергу 1894 р., із передачею відповідної функції на державну канцелярію. Починаючи із 1863 р. двічі на тиждень виходило «Собрание узаконения и распоряжений, издаваемых при Правительствующем Сенате». У ньому видавалися документи поточного законодавства. Особливістю виступало те, що законодавчі акти публікувалися не у порядку їх затвердження, а у порядку їх надходження до Сенату.

Видання третього Повного зібрання законів, що містило законодавчі акти періоду правління Олександра III та Миколи II, перервала Перша світова війна. Періодично томи Зводу законів перевидавалися у додатковому вигляді та з виключенням актів, що втратили на той момент чинність. Усього Повне зібрання законів разом із додатками та покажчиками налічує 233 великих томи.

Нечіткість визначення поняття «закон» призвела у свою чергу до нечіткості у відборі законодавчих актів під час публікації їх у Зібранні: «С начала XVIII столетия развитие русского законодательства совершается посредством издания отдельных законов самого разнообразного вида и содержания – регламентов... учреждений, уставов, положений, наказов, указов, манифестов и т. п.» [7, с. 9]. У сучасній історіографії є досить багато спроб надати чітку ієрархічну класифікацію законодавчим актам (Б.М. Кочаков, Н.П. Закоскін, О.А. Омельченко,

М.Ф. Владимирський-Буданов, І.М. Данілевський тощо). Так, Б.М. Кочаков вважав, що різновид законодавчого акту залежить від порядку його походження [9]. М.Ф. Владимирський-Буданов перераховує різновиди законодавчих актів у наступній послідовності: устави, регламенти та установи, укази, інструкції та маніфести [9, с. 274-275]. О.А. Омельченко у якості найвищого законодавчого акту визначає маніфести, котрі видавалися монархом та були звернені до усіх підданих; наступні – іменні укази, які видавалися монархом із суттєвих питань державного значення та були адресовані певним державним установам або посадовим особам; треті – укази, які могли видаватися як самим монархом, так і Сенатом (сенатські укази, укази, оголошені із Сенату) [10, с.72-73]. У цілому історіографія проблеми аналізу різновидів за законодавчих актів не вирішена. Фактично різновидів законодавчих актів було значно більше, та їх співвідношення постійно – від правління до правління змінювалося: «Сложность и значимость проблемы классификации законодательных актов обусловлена невозможностью четкого определения понятия «закон» в условиях самодержавия» [11, с.381-382]. Саме тому необхідно чітко окреслити сферу діяльності та юридичну силу окремих різновидів. Кількість законодавчих актів по різновидам відображено у таблиці 1 (див. табл. 1).

Табл. 1

	Назва різновиду	Українські кредитні установи		
		Банки	Товариства взаємного кредиту, ощадні каси	Інше
1.	Іменні укази, дані Сенату	3	4	8
2.	Іменні «оголошені» укази	2	–	–
3.	Сенатські укази	102	16	1
4.	Височайше затверджені думки Державної Ради	18	3	2
5.	Височайше затверджені положення Комітету Міністрів	9	6	–
6.	Височайше затверджені устави	8	7	–
7.	Інше	3	–	–
	Всього	144	36	11

Отже, найчисельніша група законодавчих актів – Сенатські укази, найчастіше вони стосувалися відкриття нових банківських установ або ж відділень Державного банку, загалом 41 указ. Так, лише за 1965 р. було видано 6 відповідних Сенатських указів, стосовно відкриття відділень Державного банку у м. Катеринослав і Кам'янець-Подільськ (Подільська губернія), а також заснування громадських банків у м. Чигирин, Київської губернії, Старобільськ, Харківської губернії, Балаклава, Тавричеської губернії, Кролевець, Чернігівської губернії [12]. Також Сенат приймав Устави нових банків, перший подібний був затверджений у 1872 р. – Устав Київського земельного Банку [13]. Всього у Другому зібранні «Повного зібрання законів Російської імперії» зустрічається сім подібних Сенатських указів. В одному із документів йдеться про перейменування Харківського міського громадського Банку у Харківський міський Купецький банк [14]. Лише сім випадків затвердження Сенатськими указами уставів кредитних товариств – це Устави Гадяцького Ощадно-позичкового товариства, Товариства взаємного кредиту приказчиків у м. Харків, Ізюмського уїзного земства, Куп'янського уїзного земства, Керченського Товариства взаємного кредиту, Миколаївського Товариства взаємного кредиту та Київського Товариства взаємного промислово-торгового кредиту [15].

Починаючи із 1870-го р. XIX ст. Сенатськими указами стали регулюватися процеси

внесення змін до Уставів або Основних правил кредитних закладів, раніше у 60-70-ті рр. дані питання регулювалися іншим видом законодавчого акту – Височайше затвердженими думками Державної Ради. Всього було прийнято 42 Сенатські укази, наприклад, у 1877 р. внесено доповнення до § 41 Уставу Київського Земельного Банку [16].

Інші Сенатські укази стосуються різних питань діяльності кредитних установ. Так, у 1870 р. розглядалося питання про визнання акціонерного Товариства, під назвою Одеський приватний Ломбард, недійсним. Різноманітні сторони роботи державних, громадських та приватних банківських установ відображено у 17 указах, хронологічно вони охоплюють 1860-1880-ті рр. XIX ст. [17].

Здебільшого внесення змін до Уставів кредитних товариств до 1870 р. регулювалося у Височайше затверджених думках Державної Ради, всього 11 документів. Так, у 1866 р. було змінено Устав Земського Банку Херсонської губернії (1864 р.), загалом у ньому було перепрацьовано 18 статей [18]. Найбільшої переробки зазнали 59 та 60 статті Уставу, за ними якщо раніше дозволялося приймати оголошення про втрату або крадіжку безіменних закладних листів та купонів, то відтепер це стало заборонено [18, с. 432].

Також, даний вид законодавчих актів регулював зменшення або збільшення розміру уставного капіталу банків, наприклад, у 1877-1878 рр. розглядалися справи Одеського Комерційного, Катеринославського Комерційного та Миколаївського Комерційного Банків [19].

Група законодавчих актів Височайше затверджені положення Комітету Міністрів розкриває порядок виплат або відстрочки виплат поміщиками займів різним кредитним установам у 60-ті рр. XIX ст. – 4 документи [20]. Цьому ж питанню присвячений ще один документ проте датований вже 1877 р.: «Дозволить Бессарабско-Таврическому Земельному Банку приостановить взисканіе недоимокъ выданнымъ изъ онаго ссудамъ подъ залогъ недвижимыхъ имуществъ въ городахъ Одессе, Севастополе, Ялте, Феодосіи и Керчи и разсрочить эти недоимки» [21, с. 714]. Також, саме даний вид законодавчих актів регулював на початку 60-х рр. щорічне відкриття під час Ільїнської ярмарки у м. Полтава Тимчасового Відділення Харківської Контори Комерційного Банку, загалом цьому питанню присвячено 5 документів [21]. Інші Височайше затверджені положення Комітету Міністрів стосуються різних питань діяльності кредитних установ: стосовно штату працівників кредитних установ, порядку прийому закладних листів банків.

Найменш представлений різновид законодавчих актів – це Іменні укази, дані Сенату та Іменні «оголошені» укази. Хронологічно вони відносяться до 1850 – 1869-х рр. XIX ст. та регулюють відкриття і діяльність перших кас взаємодопомоги на Україні [23, с. 416].

Табл. 2

Губернії	Банк	Ощадно-позичкові каси, каси взаємодопомоги	Товариства взаємного кредиту	Інше	Разом
Волинська	1	–	–	–	1
Катеринославська	13	1	–	–	14
Київська	26	–	4	–	30
Подільська	2	–	–	–	2
Полтавська	21	2	4	–	27
Таврійська	16	2	3	–	21
Харківська	30	–	10	–	40
Херсонська	35	2	7	4	48
Чернігівська	6	–	–	–	6

Окремі Іменні укази, дані Сенату (2) регулювали взаєвідносини банківської сфери та

окремих галузей промисловості. Так, один із указів 1861р. регулює видачу Київською конторою Державного банку заїмів для розвитку цукрової промисловості [24, с. 353].

До групи інше ввійшли Височайше затверджені положення Кавказького Комітету та Головного Комітету з облаштування сільського господарства. У першому випадку згадується діяльність Одеського Комерційного Банку у м. Тифлісі. Другий розглядав порядок сплати боргів Харківській Банковій Конторі, у випадках неплатоспроможності позичальника, із нерухомого майна порушника [25].

У зібранні із загальної кількості вміщених законодавчих актів що стосуються діяльності різних кредитних установ – 1161, 167 – присвячені загальним питанням діяльності кредитних закладів Російської імперії, 192 – стосуються українських установ [26, с. 288].

Зі змісту таблиці 2 можна побачити, що найбільш часто у нормативних актах Другого зібрання йдеться мова про кредитні установи Херсонської, Харківської, Київської та Полтавської губерній. Найменш представлені губернії України Волинська (м. Житомир) та Подільська (м. Кам'янець-Подільськ). Таке розмежування пояснюється різним рівнем розвитку економіки губерній. Так, Херсонську губернію представляє таке місто як Одеса. Торгові дома, що займалися банківськими операціями почали з'являтися у Одесі практично з моменту заснування міста (1795 р.): «Завдяки активній участі приватного капіталу на ринку невдовзі Одеса стала слугувати грошовим й кредитним ринком не лише для свого району, а для всіх чорноморських і азовських портів, а й частково для Москви» [27, с. 238].

Загалом у нормативних актах Другого зібрання зустрічаються наступні міста України: Волинська губернія – Житомир; Катеринославська губернія – Катеринослав, Маріуполь, Павлоград; Київська губернія – Київ, Черкаси, Чигирин; Подільська губернія – Кам'янець-Подільськ; Полтавська губернія – Полтава, Переяслав, Ромни, Лубни, Кременчуг, Прилуки, Гадяч; Таврійська губернія – Перекоп, Керч, Севастополь, Ялта, Балаклава, Бердянськ; Харківська губернія – Харків, Куп'янськ, Старобільськ, Білопілля, Суми, Зміїв, Ізюм, Слов'янськ; Херсонська губернія – Херсон, Одеса, Миколаїв, Елисаветград, Очаків, Тирасполь, Ольвіополь; Чернігівська губернія – Чернігів, Стародуб, Глухов, Ніжин, Кролевець, Новгород-Сіверськ.

З 1850 по 1862 рр. – було прийнято 53 законодавчі акти, що регулювали діяльність українських кредитних установ (див. таблицю 3). Основною рисою кредитної системи цього періоду був її державницький характер. Усі українські банки які згадуються у цей час у законодавчих актах, це державні установи: Харківський Державний Комерційний Банк, Київський Державний Комерційний Банк, Катеринославський Державний Комерційний Банк та Відділення Одеського Державного Банку. Такий слабкий розвиток приватних кредитних установ пояснюється існуючим економічним становищем: «Порівняно повільний хід еволюції вітчизняної банківської системи обумовлювався, насамперед, тривалим існуванням феодально-кріпосницького ладу, у зв'язку з чим був слабо виражений поділ праці (ремесла і землеробства). Це спричиняло нерозвиненість діяльності фабрик і заводів та зумовлювало повільний процес розвитку товарно-грошових відносин, а отже, й повільне нагромадження грошових капіталів у країні. З іншого боку, на відміну від країн Західної Європи, де розвиток міст відбувався за рахунок ведення великомасштабної морської торгівлі, в Росії цей вид діяльності мав континентальний характер через, що не міг сприяти інтенсивному розвитку міст. Складну ситуацію довершували майже цілковитий брак добрих шляхів сполучення, а також монополія держави у банківській сфері, де тривалий час діяли й політичні настанови міністра фінансів Російської імперії С.Ф. Канкріна» [4, с.58].

Лише у 1862 р. йдеться про відкриття Громадського Банку у м. Севастополь: «Правительствующій Сенатъ слушали: рапортъ Управляющаго Министерствомъ Финансовъ, отъ 29 Сентября сего 1862 года, въ коемъ изъяснили, что, во исполнение пункта 3 Высочайше утвержденнаго 6 Февраля 1862 года (37950) мнѣнія Государственнаго Совѣта по дѣлу объ учрежденіи Городскихъ Общественныхъ Банковъ, онъ, Управляющій Министерствомъ Финансовъ, доносить правительствующему Сенату, для зависящаго распоряженія, что, по соглашенію его съ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ, разрѣшено имъ учрежденіе

Общественного Банка въ городъ Севастополь» [28, с.304].

З 1863 по 1873 рр. було прийнято 121 законодавчий акт, що регулювали діяльність українських кредитних установ. В цей час уряд намагається створити сильну банківську систему, у якій значна увага приділялася різним приватним комерційним установам [4]. Для цього було прийнято ряд законів, так у 1863 р. 20 грудня було прийнято Іменний, оголошений Сенату указ про дозвіл відкривати відділення Державного банку у різних містах Російської імперії [29, с.305-306]. У 1871 р. 17 травня визначено у законодавчому порядку загальні засади, на яких можуть бути організовані банки – земствами, а у 1872 р. 31 травня затверджено загальні правила про порядок заснування кредитних організацій приватних та громадських.

Табл. 3

	Роки	Загальна кількість законодавчих актів, щодо діяльності кредитних установ по Російській імперії	З них по Україні
1.	1850	18	6
2.	1851	11	3
3.	1852	13	2
4.	1853	13	2
5.	1854	9	1
6.	1855	5	2
7.	1856	7	2
8.	1857	10	0
9.	1858	7	1
10.	1859	24	0
11.	1860	11	0
12.	1861	22	2
13.	1862	41	4
14.	1863	51	4
15.	1864	37	7
16.	1865	54	8
17.	1866	58	7
18.	1867	49	6
19.	1868	55	12
20.	1869	47	6
21.	1870	66	10
22.	1871	81	15
23.	1872	102	23
24.	1873	88	22
25.	1874	73	13
26.	1875	47	5
27.	1876	33	7
28.	1877	34	8
29.	1878	28	4
30.	1879	49	2
31.	1880	21	3
32.	1881	0	0

З 1873-1875 рр. і на початок 1880-го р. дещо змінюється політика уряду, відтепер вона

спрямована на заборону заснування нових банків. Разом з тим, за допомогою коштів Державного Банку починає діяти програма підтримки урядом вже існуючих приватних банкірських установ. Загальна кількість законодавчих актів, у яких йде мова про кредитні установи України – 42. Починаючи з 1880-го р. відносно приватних банків політика уряду стає більш позитивною. Також, отримують підтримку іпотечні банківські установи дрібного кредиту (сільські банки) [4].

Таким чином, на 1881 р. система кредитних установ представлена у наступному вигляді: кредитні, громадські та приватні. Найбільшого відображення у законодавчих актах знайшла сфера державних кредитних закладів.

Отже, вивчення та аналіз законодавчих актів Другого зібрання «Повного зібрання законів Російської імперії» (1850-1881 рр.) дав змогу виявити 191 документ, що регулювали процес створення та діяльності кредитних установ України. Більшість виявлених актів становили Сенатські укази. Однією із основних форм нормативних актів, що регламентували роботу кредитних установ були відповідні устави цих закладів, які з часом змінювалися та вдосконалювалися. Переважна більшість усіх законодавчих актів стосувалися банківської сфери – 144 проти 47. У цілому, опрацювання законодавства дозволяє визначити рівень правового забезпечення кредитної діяльності, прослідкувати державну політику та зміни у відношенні до кредитної діяльності.

Список використаних джерел та літератури

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929) / В.І. Марочко : автореф. дис. ... д.і.н. : спец. 07.00.08 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995.
2. Власенко В.М. Кредитна кооперація лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Власенко : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.08 / ХДУ. – Х., 1998. – 22 с.
3. Краснікова О.М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.) / О.М. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.04. / КНУ – К., 1999. – 17 с.
4. Новікова Ірина Едуардівна. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.Е. Новікова : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Новікова Ірина Едуардівна. – К., 2009. – 235 с.
5. Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.) / В.Д. Терещенко : автореф. дис... к.і.н. : спец. 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.
6. Казьмирчук М.Г. Соціальна діяльність ломбардів під російської України (1886 – 1917 рр.) / М.Г. Казьмирчук : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2007. – 20 с.
7. Загоскин Н.П. История права русского народа / Н.П. Загоскин. – Казань, 1899. – С. 9.
8. Кочаков Б.М. Русский законодательный документ XIX - начала XX веков / Б.М. Кочаков // Вспомогательные исторические дисциплины. – М.; Л., 1937. – С. 362.
9. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д, 1995. – С. 274-275.
10. Омельченко О.А. Становление абсолютной монархии в России: Учеб. пособие / О.А. Омельченко. – М., 1986. – С. 72-73.
11. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : Учебное пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева / Российский государственный гуманитарный университет – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 702 с.
12. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 40 (1865). – 4237; 42553; 41751; 42536; 42537; 42538.
13. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 47 (1872). – 51062. – С. 31-41.
14. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т.46 (1871). – 49220. – С. 82-83.
15. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 44 (1869). – 47028. – С. 388-392; Т. 45 (1870). – 47877. – С. 13-20; Т. 47 (1872). – 50422. – С. 41-42.
16. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 52 (1877). – 57669. – С. 104.

17. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 45 (1870). – 51174. – С. 345.
18. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 41 (1866). – 4332. – С. 727-731.
19. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 52 (1877). – 57886. – С. 256; Т. 53 (1878). – 58173. – С. 106-107; 59406. – С. 141-142.
20. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 26 (1851). – 24904. – С. 109-110; 25272. – С. 384-385.
21. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 52 (1877). – 57451. – С. 714.
22. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 27 (1852). – 26991. – С. 42; 28338. – 631-632; Т. 29 (1854). – 29178. – С. 233; 1857. – 32710. – С. 63.
23. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 25 (1850). – 24126. – С. 416.
24. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 36 (1861). – 37481. – С. 353-354.
25. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 27 (1852). – 27238. С. 211-2115; 1862. – 39108. – С. 604.
26. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 46 (1871). – 49964. – С. 288.
27. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С.Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.
28. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 37 (1862). – 38865. С. 304-305.
29. ПЗЗРІ. Вид. 2. – Т. 38. (1863). – 40411. – С. 305-306.

N.N. RADCHENKO

**«THE COMPLETE OF RUSSIAN EMPIRE» AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE OF
THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT
OF CREDIT INSTITUTIONS OF UKRAINE (1850-1881)**

Analyzes the information potential of the legislative acts of the second collection «The complete works of Russian Empire» for the history of kreditnyh organizacij Ukraine 1850-1881.

Key words: bank, credit organizations, credit-financial system, savings banks.

Н.Н. РАДЧЕНКО

**«ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ» КАК ИСТОЧНИК
ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ УКРАИНЫ (1850 –
1881 гг.)**

Проанализирован информационный потенциал законодательных актов Второго собрания «Полного собрания законов Российской империи» для изучения истории банковских учреждений, обществ взаимного кредита, ссудо-сберегательных касс, ломбардов Украины 1850-1881.

Ключевые слова: банк, кредитные организации, кредитно-финансовая система, сберегательные кассы.